

תקציר:

ממחקר זה, שנערך בהתאם לעקרונות המתודה הגיאוגרפית-היסטורית, עולה כי בתהליך ההתיישבות היהודית המחודשת בארץ-ישראל (1840-1948), הונחו היסודות לדריסת רגל יהודית במקומות הקדושים בארבע ערי הקודש (ירושלים, חברון, צפת וטבריה) ובמרחב הכפרי הסובב אותן בעת החדשה. במהלך התקופה הנדונה התמקדו הקהילות היהודיות בארבע ערי הקודש בהיאחזות במקומות הקדושים בסביבה המיידית שלהן באמצעות: אחזקתם, שיקומם, פיתוחם והנגשתם. במקרים שבהם היו אתרי הקודש בבעלות לא-יהודית, יזמו היהודים תכניות לרכישתם ולעיתים כדי להתיישב בסמיכות אליהם. תופעה גיאוגרפית-היסטורית-תרבותית זו התפתחה בשלהי התקופה העות'מאנית (1840-1918) והוסיפה להתקיים בתקופת המנדט הבריטי (1918-1948) ובתקופה שלאחר הקמת מדינת ישראל.

מספר גורמים הובילו להיווצרות התופעה בשלהי התקופה העות'מאנית. המניעים המרכזיים לכך היו פגיעה פיזית במקומות הקדושים ליהודים ומניעת חופש הפולחן היהודי בהם מצד האוכלוסייה הערבית המקומית, שהתגוררה בקרבתם וגבתה דמי חסות מהקהילות היהודיות, לא אחת תוך שימוש באלימות כלפיהן. במקביל נערכו במהלך התקופה רפורמות מרחיקות לכת באימפריה העות'מאנית, שהביאו לחופש דת, שוויון זכויות למיעוטים ולחקיקה אגררית אשר אפשרה לנתינים עות'מאניים שאינם מוסלמים ולנתינים זרים לרכוש בתים וקרקעות בארץ-ישראל. תחיקה זו הובילה לתחרות עיקשת שהתנהלה במרחב הארץ-ישראלי, בין הקהילות היהודיות המקומיות לבין המעצמות הזרות ומוסדות דת ומחקר נוצריים, בדבר רכישת אדמות ונכסים בעלי משמעות – דתית, היסטורית ומדינית. סיבה נוספת טמונה בראשית החקירה המדעית של ארץ הקודש ובעיקר במחקר הארכיאולוגי שלה, שהביאו לתרעומת בקרב יהודי ארץ-ישראל והתפוצות בגין חילול מערכות קבורה קדומות והרס חורבות עתיקות שלא אחת שימשו אתרי עלייה לרגל מקדמת דנא.

בצד כל אותם גורמים יש להותיר מקום נכבד להתפתחות ארבע ערי הקודש, שצמחו באופן ניכר באותן שנים והשפיעו רבות על גודלו ותפוסתו של היישוב היהודי בהן. בתהליך זה, פעלו יהודים להיאחזות במקומות הקדושים הן במרחב העירוני והן במרחב הכפרי. אולם מאמצייהם נתקלו במגוון קשיים שעמדו להם לרועץ כגון - קבלת רישיונות והיתרים מרשויות השלטון העות'מאני ומאוחר יותר מהממשל הבריטי הנוגעים לרכישת קרקעות ובנייה, לשיקום אתרי קודש, ולעלייה לרגל וביקורי תיירים; היצע האדמות למכירה; שער האדמה שערכה ההיסטורי עלה לעיתים מזומנות על שווייה הריאלי; דלילות במשאבים כלכליים; מתיחות עם שכניהם הערבים; היעדר תשתית תחבורתית וביטחון בדרכים; ומיקום המקומות הקדושים ביחס לגלעין היישוב היהודי הקיים או המתוכנן.

על כל אותם קשיים האפיל המשבר החברתי, שפקד את היישוב היהודי בארץ-ישראל וערער את יציבותו ואחדותו. משבר זה נותר עקב המתח ששרר בין 'היישוב הישן' לבין 'היישוב החדש', ובשל העימותים הפנימיים שהתחוללו בתוך 'היישוב הישן', עקב התפצלותו לעדות משנה והתנהלותם של מאבקי יוקרה פנים-עדתיים בקרב מנהיגיו. בניגוד-לכך, היו מקרים שבהם השחתת המקומות הקדושים ומניעת גישה חופשית ליהודים אליהם בידי ערבים מקומיים הובילה לליכוד השורות והולידה שיתוף פעולה בין הצדדים המתנצחים. לחיזוק ההיאחזות היהודית במקומות

הקדושים וכפתרון למצוקת דיור התיישבו בקרבם בדרך-כלל בני מעמד חברתי-כלכלי נמוך. אך בשל אמצעיהם הדלים של המתיישבים ואי-תמיכה מספקת מצד מוסדות הקהילה והגופים המיישבים הוקמו במרבית המקרים משכנות עוני, שננטשו בתקופת המנדט בצל המאורעות הביטחוניים ובלחץ המצב הכלכלי. במקביל הוטחה על הנהגת הקהילות היהודיות המקומיות ומאוחר יותר נגד המוסדות הלאומיים ביקורת נוקבת מבית ומחוץ כנגד רפיון ידיהם בהגנה על המקומות הקדושים, שהביאה במקרה הטוב להזנחתם ובמקרה הרע לנישולם מבעלות יהודית.

מסקנות חיבורינו מלמדות כי לא ניתן להצביע על קיומה של תכנית יהודית סדורה לקניית אחיזה במקומות הקדושים בארבע ערי הקודש בתהליך ההתיישבות היהודית המחודשת בארץ-ישראל (1840-1948). במילים אחרות, לא ניתן לזהות אסטרטגיה יהודית כוללת לגאולת המקומות הקדושים ביחידת החקירה בתקופה הנדונה. ברוב המקרים היו אלה יוזמות מטעם גופים ציבוריים או אישים פרטיים, שצצו בשטח בהתאם לנסיבות וסבלו לעיתים מזומנות מחוסר תיאום ביניהן. בראש ובראשונה עסקו במלאכה, יהודים ומוסדות מקרב בני 'היישוב הישן' על שלל גווניו. לאחר שחזו במצוקת אחיהם במהלך ביקוריהם בארץ-ישראל הצטרפו גם נדבנים ופילנתרופים מהתפוצות לגאולת המקומות הקדושים ושיקומם למען הקהילות היהודיות המקומיות, עולי-רגל ומבקרים יהודים. בד-בבד הועלו גם יוזמות פרטיות מטעם ארגונים, רבנים ואנשי שם שישבו בגולה, אך הם ניזונו מידיעות מקוטעות על אתרי הקודש ממקורות משניים. האחרונים לא היו מודעים כלל לדרכים המשפטיות לרכישתם, ונאלצו לפעול "בשלט רחוק", באמצעות מתווכים ואנשי קש. בשלב מאוחר יותר הצטרפו לעושים במלאכה בני 'היישוב החדש' - ביניהם ניתן למנות את 'חובבי-ציון', שנהנו מתמיכת 'הוועד האודסאי' ונציגי הממסד הציוני בארץ-ישראל, אך אלה סבלו מחסרון כיס תמידי בסוגיית המקומות הקדושים.

בתקופת המנדט החיל הממשל הבריטי את הסטטוס-קוו העות'מאני במקומות הקדושים, והקים את מחלקת העתיקות הממשלתית שבמסגרת עבודתה פעלה לשימורם ותיקונם. בפועל הגבילה מדיניות זו את רכישתם ושיקומם של אתרים בעלי ערך דתי והיסטורי בידי יהודים ולא הותירה לאחרונים ברירה אלא לבצע בהם חפירות ארכיאולוגיות או לפעול לרישומם כהקדשים. בפרק זמן זה התחדדו היחסים בין היהודים למוסלמים על רקע לאומי ונעשה שימוש במקומות הקדושים המשותפים לשתי הדתות לליבוי הסכסוך בין הצדדים, וככלי שרת לצבירת הישגים מדיניים. בתוך כך נותר מספר רב של אתרי קודש בבעלות וחזקה מוסלמית הן בידיים פרטיות, הן כהקדשים בנאמנות משפחות מוסלמיות והן בניהול ופיקוח של הווקף המוסלמי והמועצה המוסלמית העליונה.

מניתוח העובדות ההיסטוריות שהוצגו במחקר עולה כי מאז הקמתה פעלה ההסתדרות הציונית למען המקומות הקדושים רק למראית עין, ולא השקיעה בארבע ערי הקודש את מיטב כספה ומרצה. ההנהגה הציונית אמנם הכירה בחשיבות קרקעות בעלות ערך דתי והיסטורי ועמדה על הצורך בהעברתן לבעלות הלאום היהודי. אולם בפועל בחר הממסד הציוני להטיל את יהבו ואת כל כובד משקלו על אתרים-היסטוריים בעלי אופי לאומי המסמלים את תקומת עם ישראל בארצו. במרבית המקרים שבהם היה מעורב הממסד הציוני, מלאכת הרכישה והפיתוח של המקומות הקדושים נעשתה בידיים פרטיות או בכספי תרומות וקרנות מיוחדות שנועדו מלכתחילה למטרה זו ללא תמיכת ההון הלאומי. אך זה לא מנע מהמוסדות הלאומיים להשתמש בעשייה זו לצרכי תעמולה וגיוס כספים מיהדות התפוצות להמשך המפעל הציוני. חריג לכך הייתה עבודת הוועד

הלאומי והרבנות הראשית לארץ-ישראל, שהכירו בחשיבותם של המקומות הקדושים ואתרים בעלי משמעות סמלית לעם ישראל, ופעלו ללא לאות לביסוס הבעלות והאחיזה היהודית בהם באמצעים: הלכתיים, משפטיים, התיישבותיים, כלכליים ומדיניים.